

УДК 908(477):81'373.21

Григорій Півторак
(Київ)

ЩО ТАКЕ «РУСЬ», «РОСІЯ», «МАЛОРОСІЯ» І ЯК МИ ВТРАТИЛИ СВОЄ СПОКОНВІЧНЕ ІМ'Я

У статті досліджено історію вживання назв «Русь», «руський» у суспільно-політичній практиці різних державних утворень і науковій літературі різних історичних періодів. Проаналізовано різні наукові версії походження назв «Україна», «український», охарактеризовано історичні етапи розвитку мовної ситуації в Київській Русі та його вплив на північно-східну периферію.

Ключові слова: етноніми українського народу, русин, українець, історичний розвиток мови.

В статье исследуется история использования названий «Русь», «руський» в общественно-политической практике разных государственных образований и научной литературе разных исторических периодов. Сделан анализ разных научных версий происхождения названий «Украина», «український», дана характеристика исторических этапов развития языковой ситуации в Киевской Руси и его влияния на северо-восточную периферию.

Ключевые слова: этнонимы украинского народа, русин, украинец, историческое развитие языка.

The history of the names *Rus*, *ruskyi* usage in the social and political practice of various state organizations and scientific literature of different historical periods is investigated in the article. Scientific versions of the names *Ukraine*, *Ukrainian* origin is analyzed, the historical stages of speech development in Kyiv Rus and its influence on the North-Eastern periphery are characterized.

Keywords: the ethnonyms of Ukrainian people, rusyn, Ukrainian, the historical development of the language.

Походження назв *Русь*, *руський* остаточно не з'ясоване. З цього приводу вже понад двісті років ведеться жвава дискусія й існує широка наукова література з розмаїтими, часом полярно протилежними поглядами на цю проблему вчених різних поколінь. Були спроби пояснити назву *Русь* як запозичення і шукати її витoki то

в Скандинавії (у варягів), то серед іраномовних народів (сарматів). Інші вчені вважають цей етнонім споконвічно місцевим і його коріння шукають на Середній Наддніпрянщині. Однак дослідження етимології слова *Русь* має суто наукове значення. Для становлення національної самосвідомості східноєвропейських народів вирішальне

значення мало не походження цього етноніма (норманське, іранське, автохтонне чи якесь інше), а історія його вживання в суспільно-політичній практиці різних державних утворень і в науковій літературі різних історичних періодів.

Слово *русь* мало збірне значення (як *знать*, назви племен *чудь*, *сербь*, а також *чернь*, *челядь* та ін.), а одиничне значення – *русин* (множ. *русини*), як *чудин*, *болгарин* і т. ін. Деякі дослідники, як наприклад, відомі російські археологи П. М. Третьяков та Б. О. Рібаков, вважають, що в середині I тис. н. е. існувало окреме східнослов'янське плем'я русів [12, с. 23–104; 13, с. 285; 16, с. 179–187]. Єдиною підставою для такого твердження послужили знайдені археологами коштовності (жіночі прикраси, ювелірні вироби, зброя, пояси, елементи кінської зброї тощо), які хтось дбайливо ховав у землю протягом майже двох століть (друга половина VI – початок VIII ст. н. е.). Ніяких інших слідів матеріальної культури племені русів (решток поселень, кераміки, поховань) не виявлено. Проте цілком ясно, що руси, якби вони існували як окреме східнослов'янське плем'я, у середині I тис. н. е. мали б уже досить високу матеріальну культуру, яка не могла б зникнути безслідно. Про плем'я русів нічого не сказано і в «Повісті минулих літ», яка перераховує всі основні східнослов'янські племена та їхні союзи. Цей факт, а також відсутність будь-яких свідчень про матеріальну культуру русів дають підстави для висновку, що такого племені, найвірогідніше, ніколи не було. У такому разі, кому ж належали так звані скарби русів?

Відповідаючи на це питання, слід узяти до уваги особливості економічного й суспільно-політичного розвитку Середньої Наддніпрянщини на середину I тис. н. е. Розвиток орного хліборобства і підвищення його продуктивності сприяли відокремленню ремесел від землеробства і виникненню могутніх економічних і політичних центрів, де зосереджувалося також виготовлення металевих виробів, зброї, ювелірних прикрас тощо. У цей же час створилися умови для виділення племінної верхівки. Як свідчать візантійські писемні джерела VI ст. н. е., східні слов'яни мали видатних племінних вождів, які стали широко відомими завдя-

ки участі у війні з готами (один з них – Бож) або в інших подіях, пов'язаних з історією Візантії (подаються імена антських вождів: Мезамір, Ардагаст, Мусокій). Племінні вожді мусили мати добре озброєне військо. Разом з відокремленням ремесла і його спроможністю виготовляти велику кількість зброї почали формуватися постійні військові дружини. Під час успішних грабіжницьких походів виділилася дружинна верхівка, якій належала фактична влада серед дружинників і переважна більшість награбованого, виміняного та купленого багатства, в тому числі ювелірних виробів, прикрас, дорогої зброї і т. ін. Часто перебуваючи в походах і не маючи постійного місця проживання, дружинники (головним чином найзаможніша верхівка) ховали свої скарби в землю. Далеко не всім власникам судилося скористатися цим багатством, тому велика його кількість збереглася до нашого часу. Поступово дружинники перетворилися в окремий міжплемінний прошарок суспільства зі своїми уподобаннями, побутом, звичаями, фольклором, своєрідними елементами вузької аристократичної матеріальної і духовної культури. Деякі дослідники вважають, що саме ці дружинники й дістали первісну назву «русь». Але це тільки гіпотеза, ймовірність якої поки що не вдалося ні переконливо довести, ні аргументовано спростувати.

Етнонім *рус* (*hrus*) уперше згадується в сирійській хроніці VI ст. н. е. стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї (можливо, окремого племені), етнічна атрибуція якого невідома. Цілком вірогідно, що на Середній Наддніпрянщині цей етнонім мав також паралельну форму *рос*, відображену аж донині в топоніміці цього регіону. Тут течуть річки *Рось* з її притоками *Роська* та *Росава*, яка має притоку *Росавку*, а також *Роставиця* (*Раставиця*). За припущенням деяких істориків, у давнину *Россю* називалася і якась річка на Чернігівщині, про яку в Іпатському списку літопису під 1187 роком сказано: «У той же рік пустошив [хан] Кончак по [ріці] Росі з половцями. А після цього стали вони часто пустошити по Росі в Чернігівській волості» («Літопис Руський», с. 343). Найвірогідніше, що роси (руси) в середині I тис. до Р. Х. – це одне з іраномовних сармато-аланських племен Середньої Наддніпрян-

щини, яке, можливо, входило в антський племінний союз. Назва *роси* – *руси* у своїй основі могла мати найменування річки. Густинський літопис свідчить, що назва *Русь* – «от реки глаголемая Рось» (ПСРЛ, С.Пб., 1843, т. II, с. 236). У процесі слов'янізації місцевого іраномовного населення етнонім *рос* (*рус*, *русь*) разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами.

Паралельне вживання термінів з коренями *рос* і *рус* засвідчене і в стародавніх історичних документах. У східних джерелах переважає термін *руси*, у візантійських – *роси*, у західноєвропейських *руси* (але іноді й *рос*, *роси*), а в давньоруській писемності переважають назви *Русь*, *руський*, хоч зрідка трапляється й *росьський* («Правда Росьская»). Однак, край, у якому жили руси (чи роси) мав назву лише *Русь*.

Який термін давніший – *рось* чи *русь*, і досі не встановлено. Одні фахівці вважають давнішим *русь* (М. Н. Тихомиров), інші – *рось* (Б. О. Рибаків), але обидві назви, без сумніву, дуже давні й сягають перших століть після Р. Х.

Якщо справді *руссю* спочатку називалися антські вояки-дружинники, то саме від них ця назва згодом перейшла на найпівденніший протоукраїнський союз племен – полян у трикутнику між Дніпром, Ірпенем та Россю (літописець відзначає: «поляне, яко нинѣ зовомаю русь»). На час утворення давньоруської держави (очевидно, протягом VIII–IX ст.) назва *Русь* поширилася на всю Середню Наддніпрянщину, точніше – на Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, які стали ядром Київської Русі. Згодом Руссю стали вважати всю Київську імперію.

У давньоруських джерелах термін *Русь* має подвійне значення: Русь первісна, наддніпрянська і Русь – уся Київська держава разом з приєднаними до неї землями неслов'янських племен і народів.

Подвійне розуміння назви *Русь* було поширене не тільки серед східних слов'ян, але й за рубіжем, зокрема у Візантії. Наприклад, у творах візантійського імператора X ст. Костянтина Багрянородного йдеться про «далеку Русь» і протиставлювану їй «близьку Русь» у первісному, найдавнішому значенні цього терміна – як східнослов'янські землі над Дніпром.

Отже, *Руссю* споконвічно називали сучасну територію України, а прикмет-

ник *руський* вживався як самоназивання українців. Щоправда, у «Слові о полку Ігоревім» засвідчений також етнонім *русичі*. Але він трапляється лише в цьому творі як авторський неологізм, «своєрідна формула високого стилю староруського поета» [3, с. 46] і ніколи практично більше не вживався.

Етнічне визначення *руський* у розумінні «український» безперервно зберігалось протягом багатьох століть. Русинами називали себе українці у Великому Князівстві Литовському, а у львівських міських книгах від 1599 року навіть використовується термін «руська нація» (*Natio Ruthenica*). Тогочасні джерела переконливо засвідчують, що населення України та Білорусі чітко відокремлювало себе від московитів. У часи Козаччини для українців також природною і звичною була стара назва їхнього краю – *Русь*, а їх самих – *русини*. Та й уся Західна Європа протягом багатьох віків на означення України вживала назву «Русь». Особливо стійкою ця назва виявилася в західному регіоні України. Навіть у XIX ст. прикметник *руський* (тобто «український») ще входив до назв різних західноукраїнських політичних партій, літературних і наукових угруповань, альманахів, окремих праць тощо. Наприклад: «Головна руська рада» – перша українська політична організація в Галичині, що виникла у Львові 2 травня 1848 року, просвітнє товариство «Галицько-руська матиця», «Собор руських учених» (1848), «Руська трійця» (українські письменники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький), чотиритомна «Історія літератури руської» (тобто української) О. Огоновського і т. ін.

З етнонімами *русь*, *руський* пов'язана і самоназва *русин*, *русини*, яким називали (а подекуди й досі називають) себе прикарпатські й закарпатські українці. Цю ж назву зберігає корінне українське населення Словаччини, Польщі, Югославії, Румунії, на відміну від емігрантів – українців.

Таким чином, етноніми *русь*, *руський*, *русинський* – давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини й відсутність української державності після розпаду Київської Русі й занепаду Галицько-Волинського князівства термін *Русь* не став політичною атрибуцією на українській території.

Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди – росіяни.

Коли ж і як це сталося? Час, причини, етапи і наслідки для українців втрати давньої назви їхнього краю *Русь* і поступове закріплення її у формі *Росія* за Московською державою глибоко і всебічно розкриті в монографії (на жаль, мало-відомій широкому читацькому загалові) львівського дослідника Є. Наконечного «Украдене ім'я: Чому русини стали українцями» (Львів, 1998, 162 с., наклад лише 700 прим.). З цієї праці довідуємося, що присвоєння Московією давнього імені України – *Русь* відбулося в XIV–XV ст. і було зумовлене насамперед великодержавницькими амбіціями московських царів, які претендували на політичну й культурну спадщину Київської Русі, хоч фактично були до неї не причетні. Проте істотну роль у цьому відіграли й константинопольський патріарх та його церковна адміністрація.

Як відомо, після офіційного прийняття 988 року князем Володимиром християнства візантійського обряду на Русі розпочалася організація Церкви та розбудова її ієрархії. Руська православна церква підлягала владі константинопольського патріарха – глави всіх православних християн. Він особисто висвячував митрополита, який з 1051 року стояв на чолі руської православної церкви (аж до XV ст. київськими митрополитами, за незначними винятками, і в переважній більшості єпископами були тільки греки). Глава руської православної церкви дістав титул «митрополита Київського і всія Русі», який зберігся в Україні аж до нашого часу. Київському митрополитові підпорядковувалися руські єпископи, а їм, у свою чергу, – священники та ченці (монахи). Сама ж церква називалася *русською*, оскільки були ще грецька, болгарська, сербська та інші православні церкви. Таким чином, крім етнічного й політичного, термін *Русь* набув ще й церковного значення.

З розширенням адміністративних меж первісної Русі й утворенням Київської імперії церковна юрисдикція київського митрополита поширювалася на всі новоприєднані території. Маючи сильну церковну владу й міцні позиції в суспільстві, київські митрополити часто дозволяли собі не в усьому коритися Константино-

полю, що викликало постійне незадоволення візантійських патріархів. Через це коли на Заліссі утворилося й зміцніло Ростово-Суздальське, а згодом і Московське князівства, політика й ідеологічні засади яких базувалися на міцних підвалинах православ'я, правителі цих князівств здобули в константинопольських церковних ієрархів особливу прихильність і симпатію.

Після завоювання Залісся монголтатарами позиції православної церкви на тих землях ще більше зміцніли, і константинопольський патріарх переконався, що на суздальсько-московських територіях візантійське православ'я має найміцнішу опору, а київський митрополит там буде слухнянішим. Так виникла ідея перенесення резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі, щоб «провчити» Київ за його часту опозицію до Візантії.

У 1299 році за наказом вселенського патріарха київський митрополит Максим, за походженням грек, перебирається на Суздальщину, в улус Золотої Орди. До цього прихильно поставився і золотоординський хан.

Переселившись на Залісся, київські митрополити і там називалися «русськими». Одні з них іменували себе «митрополитами всія Русі», інші – «митрополитами Київськими і всія Русі» [8, с. 24, 31–35].

Управління руською православною церквою з боку візантійських духовників відбувалося у формі жвавого листування між канцеляріями константинопольського патріарха та руських митрополитів. З перенесенням резиденції київського митрополита до Володимира-на-Клязьмі в царградській церковній адміністрації виникла потреба *розрізняти власне Русь* (тобто територію тодішніх Київського і Галицько-Волинського князівств) *та її колишні колонії – Залісся і Новгород*. До речі, подібна ситуація колись виникла була і в античній Греції. Поруч з метрополією Елладою утворилися численні колонії в Італії, Передній Азії, південній Русі та в інших районах Середземноморського басейну, часто з елінізованим («огреченим») населенням. У зв'язку з цим треба було термінологічно розрізняти метрополію і колонії. Елладу (тобто власне Грецію) називали *Мікра Геллас* («Мала Греція»), а розкидані по морських узбережжях коло-

нії – *Мегале Геллас* («Велика Греція»). Оскільки церковні книжники утворювали географічні назви, політичні терміни і титули на основі відомих їм історичних аналогій та прецедентів, вони так підійшли і до розрізнення давньої Русі та пізніше приєднаних до неї земель.

На Синоді константинопольського патріарха в 1303 році під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства *Мікра Росія* («Мала Росія», тобто «Русь старша, початкова, основна, давніша»), а Залісся й Новгородщину – *Мегале Росія* («Велика Росія», що означало «Русь пізніша, похідна, новостворена»). Оскільки у Візантії здавна закріпилася назва наддніпрянських слов'ян з коренем *рос* («народ Рос»), вона відбилася і в терміні *Росія*, який остаточно утвердився на кінець XV ст.

Отже, терміни *Росія* (*Россия*), *Малоросія*, *Великоросія* та всі похідні від них слова *сформувалися в церковних канцеляріях вселенських патріархів*.

Слід відзначити, що спочатку і титул «всія Русі», і назви *Мала Росія* та *Велика Росія* вживалися лише в церковній практиці й не поширювалися на світське діловодство. У сфері державного управління і в суспільних стосунках протягом Х–ХІІІ ст. Руссю вважалася лише Наддніпрянська Русь. Як видно з тогочасних літописів, якщо хтось із Новгорода, Ростова чи Суздаля вирушав до Києва, Чернігова або Переяслава, це сприймалося, що він «іде на Русь». Таким чином, *на території майбутньої Московщини під поняттям «Русь» розуміли сучасну територію України*. Новгородщина, Залісся та деякі інші провінції Київської імперії, оскільки ними управляла руська князівська та церковна адміністрація, вважалися «руськими землями», але самі вони Руссю ніколи не називалися.

Після відокремлення Залісся від Руської держави, коли воно було завойоване монголо-татарами й увійшло до складу Золотої Орди як її західний улус, назви *Русь*, *руський* побутували переважно серед церковних книжників, для яких синонімом до поняття «православна церква» була назва «руська церква». Однак трохи згодом, коли Московське князівство, виділившись у першій половині ХІІІ ст. з

Володимиро-Суздальського, набуло значної економічної могутності й політичної ваги, об'єднало навколишні землі в одну централізовану державу, московські правителі проголосили себе спадкоємцями Київської Русі й намагалися наслідувати її традиції. Вірнопідданий васал і ретельний слуга монгольських ханів, жорстокий і підступний московський князь Іван Калита, який за їхнім наказом воював проти Твері, Пскова та Смоленська, за виняткові заслуги перед Золотою Ордою дістав від її хана (царя) Узбека титул *великого князя «всія Русі»* (1328). Проте цілком зрозуміло, що той титул не поширювався і не міг поширюватися на всю Русь. Малася на увазі лише Русь татарська, в якій існувала «руська» (тобто православна) церква, а територія Русько-Литовської держави монголо-татарам була непідвладна, отже, й для влади новоспеченого князя «всія Русі» недосяжна. За таких умов титул «всія Русі» призначався лише для домашнього вжитку й означав «головний татарський васал», «головний татарський збирач податків на Заліссі». Цей високий титул з таким обмеженим значенням тоді не прищепився, і про нього швидко забули.

Зовсім інший зміст у першій половині ХІV ст. мав титул «*усієї Русі*» в Галицько-Волинській державі. Цей титул разом з королівською короною дістав від папи римського в 1253 році Данило Романович, який справді тоді панував над усією Руссю в стародавньому розумінні її етнографічного ареалу. Відтоді всі галицько-волинські князі, продовжуючи цю традицію, називалися князями і господарями «Руської землі» або «всієї Руської землі», а на печатках був відображений титул «*короля Русі*» (*Rex Russiae*). Галицький князь Роман Мстиславович, який зібрав усі етнографічні землі русинів, у літописі називається «*самодержавцем усієї Русі*».

На Заліссі, в Московщині, до титулу «всія Русі» повернулися знову наприкінці ХV ст. На цей час (з 1448 р.) руська православна церква *остаточно поділилася на дві митрополії – кийівську та московську*. Церкву Русі та Білорусі (за тодішньою термінологією – Литви) очолював «митрополит Київський, Галицький і всія Русі», а на чолі самопроголошеної московської митрополії стояв свій митрополит, який, щоб не бути нижчим

перед митрополитом київським, теж почав використовувати формулу «митрополит московський і вся Русі». У свою чергу, великі амбіції розпалилися і в московського князя Івана III. Завершивши об'єднання заліських земель навколо Москви й остаточно звільнившись від монголо-татарського панування, він, за аналогією до митрополита, проголосив себе «Государем и самодержцем всея Руси» (1492), хоч ні митрополит, ні московський князь на Наддніпрянській Русі нічим не володіли й зовсім не мали підстав брати на себе титул «вся Русі». Цей титул використовували потім і наступники Івана III, хоч до назви країни він не мав жодного стосунку, бо Московська держава аж до 1721 року ніколи офіційно не мала назви «Русь», яка, в свою чергу, як назва держави після розпаду Київської імперії ніколи й ніде не поновлювалася. І в очах тодішніх західних європейців Московщина також не ототожнювалася з широко відомою в Європі Рутенією (тобто Україною), а московити – з рутенцями.

З поділом руської православної церкви на київську та московську митрополії започаткована константинопольською церковною адміністрацією традиція використовувати назви *Мала Росія* і *Велика Росія* ще більше зміцніла. Під її впливом галицький князь Юрій II (помер у 1340 р.) як справжній спадкоємець Русько-Київської держави починав грамоти формулою: «Ми, Юрій, з Божої ласки природжений князь усея Маля Росії...» (1331 року та ін.). І в грамотах константинопольських патріархів, починаючи з 1347 року, Галицько-Волинське князівство часто називається *Малою Росією* як протиставлення московським землям, тобто *Великій Росії*.

У XV–XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи стали вживати термін «Росія» і плутати його з назвою «Русь». В офіційних документах того часу засвідчені такі титули: «Митрополит Київского престола и всея Росии» (митрополит Мисаїл, 1476 р.), «митрополит Киевський, Галицький и всея России» (митрополит Іпатій Потій, 1605 р.) та ін., а русини (українці та білоруси) іноді називали себе «російським» або «роським» народом, підкреслюючи тим самим свою національну відмінність від московських «русских».

У самій Московщині терміни *Росия*, *Россия* на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва *Россия* вперше засвідчена в московській грамоті 1517 року, а в надрукованому 1577 року в Московській Слободі «Псалтирі» вперше вжито назву «Великія Росія».

Від середини XVI ст. *Россией* стали називати всю сукупність земель, що увійшли на той час до Московської централізованої держави. Протягом XVI–XVII ст. з'явилися також прикметники *росский*, *российский*. Як відзначив М. Костомаров, «слово *Россия* або *Росія*, *российский* було на початку книжним, риторичним, подібним до того, як Франція називалася Галлією, Польща – Сарматією, Німеччина – Германією, Угорщина – Паннонією і т. д. З половини XVII ст. вона стала офіційною, але загальноживаним народним словом не зробилася до пізніших часів» [4].

У середині XVII ст. московський цар Олексій Михайлович, здобувши після Переяславської угоди 1654 року протекторат над так званою Гетьманщиною, використав стару церковно-адміністративну термінологію константинопольської патріаршої канцелярії і в 1655 році прийняв на себе титул «*всея Великая, Малая и Бelaya Руси самодержец*».

Від другої половини XVII ст. і до першої половини XIX ст. Малоросія обмежувалася лише Лівобережною Україною, тобто Гетьманщиною (Полтавщина, Чернігівщина, а також м. Київ), поряд з якою були також землі Війська Запорозького (стєпова Україна) та Слобідська Україна. Для земель Війська Запорозького (південна Україна) царський уряд видав штучну назву «Новороссия». Слобожанщина, яка в урядовій мові тривалий час називалася «Слободская Украина», охоплювала всі східні етнографічні землі українців, тобто сучасну Харківщину, часта Сумщини, Донеччини, Луганщини, а також південь Белгородської, Воронежської, Курської і частково Ростовської областей Росії.

Незважаючи на те, що історична Гетьманщина («Малороссия») і Слобожанщина («Слободская Украина») були заселені одним народом – українцями, ці землі тривалий час мали в царській Росії різний державно-правовий статус: Гетьманщина до другої половини XVIII ст. збері-

гала деякі прикмети автономної держави (хоч і під зверхністю російського імператора), а Слобожанщина від самого початку належала до Московської держави як її південна провінція. Різницю між цими територіями відчували й українські письменники кінця XVIII – початку XIX ст., які могли навіть протиставляти Слобідсько-Українську губернію Гетьманщині, а Г. Сковорода називав «Малоросію» своєю матір'ю, а «Україну» (Слобожанщину) – тіткою.

З кінця XVIII ст. офіційна російська назва «Мала Росія», «Малоросія» поширюється й на новоприєднані до Росії (після поділів Речі Посполитої в 1772, 1793 і 1795 рр. між Росією, Австрією та Пруссією) правобережні українські землі. З 1832 року царський уряд запровадив для Правобережжя колоніальну назву «Юго-Западный край».

Незважаючи на всі потуги царських чиновників, штучна назва «Малоросія» в Україні не прижилася і ніколи не вживалася серед простого народу. Так само і в Московщині аналогічний грецький витвір «Великоросія» побутував лише в офіційних документах, а не в усному мовленні.

Щоб уникнути терміна «Малоросія», який царські колонізатори використовували як один з асиміляторських засобів, українська культурна еліта в XIX ст. вживала визначення «Южная Русь», «южно-русский» (наприклад, «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Букварь южнорусский» Т. Шевченка тощо).

Колоніальна назва «Малоросія» разом з етнонімом *малорос*, *малороси* поступово набуває образливого для українців забарвлення як ознака чогось нижчого й менш вартісного. На рівні малоросійства імперська Москва впродовж століть намагалася заморозити наш національний розвиток, що їй значною мірою вдалося зробити на загарбаних нею східних і південних теренах України. У Галичині, Прикарпатті й на Закарпатті, куди не сягнула загребуща московська рука, національна свідомість українців набагато вища [8, с. 30–41, 75–90; див. також: 6, с. 44, 248].

На початку XVIII ст. відбулася *зміна назви Московської держави*. Цар Петро I намагався знищити почуття самотності в українців та білорусів порівняно з московитами, а також і Московщину прилучити до європейської цивілізації. З цієї

метою в навіть мав намір перенести столицю до Києва. І для цього були певні підстави. «Україна цього часу являла яскравий контраст до Московії не тільки високим рівнем освіти і поширенням її в найширших народних масах, але й відмінністю загального духу культури, побуту і суспільних відносин. Тоді як Московія відгороджувалася від Заходу «китайським муром» і протиставляла Європі, Україна з кінця XVII століття посилала значну кількість своєї молоді у вищі школи країн Західної Європи» [2, с. 129]. Тож не дивно, що Петро I, прагнучи наблизити Росію до Європи, почав спиратися на культурний потенціал України, яка відтоді тривалий час живила Московщину інтелектуальними силами. «Уже сама належність до української національності була певним атестатом для обіймання високої посади в Москві» [11, с. 2].

У XVIII ст. в Росії *не було жодної сфери інтелектуальної й адміністративної діяльності, в якій би не брали активної участі вихідці з Лівобережної України*. Ця діяльність була дуже плідною й результативною в політиці, науці, освіті, літературі, культурі, музиці, журналістиці, образотворчому мистецтві й особливо в церковному житті (за Петра I вся вища церковна ієрархія складалася виключно з українців та білорусів). Серед найвідоміших постатей, які з України потрапили до Росії – син козака Миргородського полку Федора Чайки Петро Федорович Чайка (у Росії він переробив своє прізвище на Чайковського) – дід відомого композитора Петра Ілліча Чайковського, Григорій Полетика (уклав порівняльний словник шістьма мовами – російською, давньогрецькою, латинською, французькою, німецькою, англійською), Федір Емін (зачинатель нового літературного жанру в Росії – російського роману), талановиті художники А. Лосенко, Д. Левицький, В. Боровиковський, І. Мартос, всевітньо відомі композитори М. Березовський та Д. Бортнянський і сотні інших культурних діячів. З України до Москви прийшли й перші граматики та словники церковнослов'янської мови, історичні твори та різноманітна література інших жанрів.

Міграція українських діячів у Московщину не завжди була добровільною, а досить часто й примусовою із застосуванням

драконівських методів (особливо стосовно неповнолітніх хлопців, яких систематично набирали для співацької капели при царському дворі й насильно, часто назавжди, розлучали їх з батьками). Ті ж, хто перебирався до Росії добровільно, керувалися різними мотивами: одні шукали там чинів, нагород, почесей і слави, інші наївно сподівалися окультурити ту «варварську» країну, підняти її до українського рівня. Проте не минуло й півстоліття, як настало гірке розчарування. Розвиток Російської імперії пішов не так, як того хотіли київські книжники, а згідно з політикою і законами панівної російської нації.

«Причини поразки українців у їх змаганнях на культурному полі, спрямованих на реформування Московської держави і наближення її до дійсних культурно-історичних традицій Київської Русі, інакше кажучи – до українських традицій, пояснюються причинами державно-політичного і культурного порядку. Нова російська держава своїм стилем і своїми порядками була московського походження і не могла бути перетворена лише культурними засобами і культурними силами іншого народу. Стиль і організація російської держави були глибоко закорінені в психології і духовності московського народу. І тому було утопією ту державу культурно завоювати і реформувати в дусі і стилі зовсім іншого народу й іншої культури. Хоч би які великі були українські впливи в російській культурі, російська держава абсорбувала тільки те, що відповідало їй і психології російського народу. Українська культура не могла перемогти тенденцій і традиційного ладу російської держави, бо вона була їй чужою, а відтак чинила спротив, який пізніше перейшов у наступ і нищення української культури всіма адміністративними і поліційними засобами держави» [2, с. 263]. До цього слід додати, що послідовна, тривала і цілеспрямована боротьба російського царизму проти всього українського була спрямована не тільки на нищення багатомісячних культурних здобутків нашого народу, але й на зміну його ментальності, перетворення його в пасивне «стадо баранов». Батогом (репресивними заходами) щодо простого люду і пряником (роздаванням привілеїв, дворянських звань, нагород, престижних і вигідних державних посад, маєтків з кірпаками) стосовно колишньої козацької

старшини та її нащадків російській царській владі значною мірою вдалося досягнути своєї мети – знекровити українську еліту, знищити в ній почуття національної свідомості й солідарності і в такий спосіб обезглавити українське суспільство. Для України це мало фатальні наслідки. Адже коли в ХІХ ст. у багатьох народів Європи почався історичний етап національного відродження, і в них (зокрема, у західних і південних слов'ян) національно-патріотичні рухи очолили найбільш заможні, освічені і впливові верстви суспільства, в Україні переважна більшість представників панівних класів (дворяни, буржуазія) вже були настільки денаціоналізовані, що сприймали українську ідею байдуже, а українська мова, яка стала мовою переважно неосвічених селян, культура й національні інтереси українського народу в цілому для них уже були далекими, чужими і навіть ворожими. Через це в боротьбі з українським національно-визвольним рухом денаціоналізована українська суспільна еліта, за незначними винятками, по суті виступила союзником царизму.

У 1721 році за указом Петра І Московська держава дістала назву «Российская империя», яка об'єднала, крім власне російського, також й іншоетнічні та іншомовні народи. Похідний від іменника *Россия* прикметник *российский* став означати належність до Російської імперії.

Змінюючи назву своєї держави, Петро І прагнув таким чином не тільки знищити почуття окремоті українців та білорусів стосовно московитів, але й присвоїти величезні політичні та культурні надбання Київської Русі. Однак постає питання: чому в такому разі він не використав традиційного терміна Русь («Русская империя»), а запозичив грецький термін *Россия*? Річ у тім, що слово *Русь* у Московщині серед простого люду не вживалося. І там, і в усій Європі знали, що *Русь* – це край, який лежить північніше Чорного моря над Дніпром, Дністром, Бугом і Сяном. Якби *Руссю* було названо й Московську державу, це скрізь могло б сприйматися, що вона стала частиною споконвічної Русі-України. Щоб з'єднати Україну й Московщину в одну державу, в якій геополітичним центром сприймалася б московська територія, а Україна виступала б як придатак до неї, Петро І і вдався до штучного, але на той час досить

поширеного церковного терміна *Росія*, *Россія* [детальніше див.: 17, с. 57; див. також: 8, с. 87].

Давній термін *Русь*, узятий в українців, у формі прикметника *руський* від XVI ст. в Московщині почав спорадично використовуватися для назви російської народності. Варто звернути увагу на незвичну атрибутивну форму цього етноніма. Адже самоназви всіх слов'янських народів є субстантивними й відповідають на питання іменника *хто?* (*українець*, *білорус*, *поляк*, *чех*, *словак*, *хорват* і т. д.), а не присвійного прикметника *чий?* Росіяни ж, на відміну від закономірної самоназви українця у часи Київської Русі – *русин* (*хто?*), коли йдеться про їхню національну належність, відповідають на питання *чий?* («*руський*»), тобто фактично стверджують, що йдеться про тих, котрі належать русинам [8, с. 90–91]. Проте є й інше тлумачення цього етноніма. На думку деяких дослідників, самоназву *руськиє* слід вважати реліктом колоніальної клички слов'янізованої чуді. Як відомо, протягом X–XII ст. київські та новгородські культуртрегери в процесі християнізації цих племен нав'язали їм богослужбову мову Києва і назву, яка вказувала належність їх до Русі («*руськиє*») [5, с. 153]. За іншою версією, атрибутивна форма терміна *руський* пояснюється монголо-татарським впливом. У підвладному монголо-татарам Заліссі, згідно з їхніми уявленнями про державний устрій, будь-який підданець втрачав свою особистість, навіть національну належність, і ставав річчю, власністю правителя, який може ним довільно розпоряджатися. Зокрема, чудський за походженням підданий, що був власністю руського князя, для монголів теж ставав руською людиною, а не індивідуальною особистістю. При частих переписах прикметник *руський* закріпився серед населення Залісся на означення етноніма (народного імені) [8, с. 93]. Через це й мова цього народу стала називатися «руським язиком», а не «російським» (хоч М. Ломоносов назвав свою працю «*Российская грамматика*»), бо це означало б «мова всіх народів, які входять до російської держави».

В офіційному вжитку етнонім *руський* закріпився наприкінці XVIII ст., коли цариця Катерина II «высочайшим повелением» остаточно наказала московському

народові називатися «руськими» і заборонила йому вживати назву «московитяне». Однак етнонім *руськиє* чи *руські* зовсім не сприймали сусідні з Московщиною народи – білоруси, поляки і тим більше українці, які не могли змиритися з тим, щоб їхня давня самоназва була перенесена на московитів. Першими на компроміс пішли поляки як найменш зацікавлена сторона: щодо московитів, які стали називати себе *руськими*, вони почали вживати похідний від грецького слова «Росія» термін *росіяни* (*Rosjanie*, *Rosjanin*, *Rosjanka*). Услід за ними цей термін у писемній мові, а потім і в усному мовленні почали використовувати й українські та білоруські автори, і в українській мові він став літературною нормою. На відміну від цього, в білоруській мові вживання термінів *руські*, *російські* згодом було пристосоване до норм вживання рос. *руський*, *російський*.

Двозначність і некоректність прикметникової форми етноніма *руський* були очевидні й для самих росіян. Протягом XVIII–XIX ст. вони робили спроби виправити цей термін, запровадивши замість нього субстантивовані форми *россы*, *россіяне*. Однак ці форми, породжені високим «штилем», стали сприйматися як архаїчні й не прижилися [1, с. 152; 8, с. 92].

У російському прикметнику *руський* злилися два поняття: *руський* (тобто «український») і *руський* «російський», а це призводить до непорозумінь і навіть до політичних спекуляцій. У сучасних російських засобах масової інформації і навіть у деяких наукових працях поняття *руський* епохи Київської Русі, що однозначно означає «український», передається словом *руський* і трактується як «російський». Пропозиція академіка Д. С. Лихачова увести в російську мову прикметник *руський* від іменника *Русь*, на відміну від *руський* у значенні «російський», не знайшла підтримки з боку російських учених і російської громадськості. Більше того, нині стало модним навіть підмінити поняття *Древняя Русь*, *древнерусський* (тобто «належний до періоду Київської Русі») простішими і декому вигіднішими *Русь* (у розумінні «Росія»), *руський*. А звідси – далекосяжні висновки: Київська Русь – це те саме, що й Росія, а давньоруська мова – це «руський язик». Отже, виходить так, що нинішня російська мова звучала у золотому верховому стольному граді Києві, а це зна-

чить, що давньоруські мешканці Києва (та й усе слов'янське населення Київської Русі) були *руськими*, тобто росіянами. Коли і звідки взялися тут українці, для багатьох українофобів залишається загадкою. Для її розгадки дехто робить спробу відродити сумнозвісну гіпотезу середини минулого століття акад. М. П. Погодіна, щиро вірячи, услід за ним, що в стародавньому Києві й на всій Наддніпрянщині споконвічно жили росіяни, а українці нібито прийшли сюди з-під Карпат і заселили спустошені монголо-татарами простори аж наприкінці XV ст. Неспроможність цієї гіпотези переконливо довів ще М. О. Максимович відразу ж після її появи. Відтоді минуло понад століття, і дослідники давньоруської історії й давньокиївської писемної мови досягли величезних успіхів. Усі пізніші студії писемності Київської Русі, що базувалися на вивченні самих документів і фактів, а не на кон'юнктурних настановах, підтвердили слухність аргументації М. О. Максимовича про автохтонність українського населення на Середній Наддніпрянщині й, зокрема, у Києві, розкрили історичні передумови і сам процес формування ранніх східнослов'янських народностей, після чого гіпотеза М. П. Погодіна сприймається як прикре непорозуміння. Адже навіть нинішня елементарна шкільна програма з історії України забезпечує мінімум знань для правильної орієнтації в етномовній ситуації у Київській Русі, і кожен школяр має знати, що *Київська Русь – це не Росія, а руська мова – це не російська мова*.

Маніпулювання термінами *Русь, руський, Росія* в політичних інтересах не обмежується лише погодинською гіпотезою. Адже назва країни *Росія* засвідчена... у «В(е)лесовій книзі», що в досвідченого читача викликає неабияке здивування. Цю книгу, написану на дерев'яних дощечках, від яких через воєнні лихоліття дослідники мають лише фотокопію однієї з них і транслітерованій та перекладений Ю. П. Миролюбовим на сучасну російську мову текст усіх збережених дощечок, деякі аматори нашої старовини вважають найдавнішою пам'яткою України-Русі й відносять її до V–IX ст. Проте філологіст-слависти цілком обґрунтовано сумніваються в автентичності «В(е)лесової книги», бо в ній натрапляємо на багато різних недоладностей у змісті й формі викладу, що абсолютно суперечать загальновідомим

і безсумнівним історичним та мовним фактам.

Крім величезної кількості (понад 400) старослов'янських (тобто староболгарських) і штучно сконструйованих під старослов'янські фонетичних та лексичних компонентів (як саме вони могли потрапити в «українську» пам'ятку язичницької доби, невідомо, бо до прийняття християнства на Русі було ще дуже далеко), «мовного вінегрету» з химерно змішаних елементів майже всіх слов'янських мов різних історичних періодів їхнього розвитку, що являє собою своєрідний «загальнослов'янський суржик», у «В(е)лесовій книзі» дуже насто-рожує її виразна проросійська ідеологічна спрямованість.

Анонімний автор цього твору вважав, що слов'яни походять з Індії, їхню основу становили росіяни, від яких відгалузилися всі інші слов'янські народи. Він твердить, що найперші міста виникли в Росії («оу Росіѣ»), що «руські» (тобто русини-українці) прийшли також з Росії («од Росіе») на наддніпрянські землі, і там Кий заснував місто Київ (спочатку воно нібито мало назву *Індікийє*). Прийшовши з Індії, слов'яни ще не були християнами, але вже були готові до сприйняття християнства. Однак справжнє християнство – це лише православ'я, бо західні слов'яни мають хибну віру (католицьку). Оскільки слов'яни колись були єдині, така єдність має бути відновлена для того, щоб усі слов'яни створили єдину велику і могутню спільнослов'янську державу під гегемонією Росії.

Дуже дивно, що цей замаскований під старовину політичний памфлет якогось російського великодержавника-шовініста XVIII або XIX ст. дехто називає «скрижалями буття українського народу», писемною пам'яткою, якою слід пишатися, якнайширше її популяризувати й навіть включати її до шкільної програми. Уже саме некоректне, недоречне вживання назви *Росія* в пам'ятці нібито V–IX ст., коли цього терміна не було і не могло бути (він з'явився на початку XIV ст.), незаперечно свідчить (разом з багатьма іншими доказами) про те, що «В(е)лесова книга» – це в основному фальсифікація, хоч деякі дощечки могли бути давніми (або скопійованими з оригіналів). Цілком очевидна й необізнаність її автора з історією то-

понімів *Русь, Росія*, чим він викрив сам себе як фальсифікатор. Однак не можна виключати й того, що автор-підроблювач «В(е)лесової книги» використав якийсь невідомий стародавній документ (літопис, хроніку, легенду), створений первісним кириличним письмом, тобто пам'ятку від того періоду, який досі в науці вважається безписемним, але вона, якщо справді була, не дійшла до нашого часу.

Походження назви «Україна»

Назва нашої держави «Україна» з'явилася в останній чверті XII ст. Уперше в Іпатіївському списку «Повісті минулих літ», де літописець розповідає про смерть переяславського князя Володимира Глібовича у 1187 році, сказано: «І плакали по ньому всі переяславці... За ним же Україна багато потужила». Через два роки, у 1189 році, було відзначено, що князь Ростислав приїхав «до України Галицької» [див.: 7, с. 343, 347].

Походження назви «Україна» здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення й досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами край «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у* (= біля) *краю*, тобто «погранична територія», інші – з іменниками *край*, *країна* у розумінні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом». І, нарешті, ще один погляд, за яким назва *Україна* нібито походить від дієслова *україти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви – «шматок землі, україний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)».

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву *Україна* зі словами *край*, *країна*, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Як дослідив відомий український етимолог і акцентолог Віталій Скляренко [14, с. 15–33], процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

Іменник *край* із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (**krajь*) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого від-

ділялися природними рубежами – річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення – «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені», а можливо, і «зарубіжжя», тобто «чужа територія» чи «країна, яка лежить за межами батьківщини або області» [15, с. 43] ¹.

Наозначення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украї* (**ukrajь*), що означав «окрай, рубіж»; «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені або її крайня межа».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украї* за допомогою того самого суфікса *-in-a* виникло слово *україна* (**ukraina*) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені; порубіжна місцевість; невелика порубіжна територія взагалі». Коли протягом VI–VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія князівства», а потім – «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території князівства», а потім – «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібності Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатіївському літопису *україну* дослідни-

ки розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тільки тому, що вона межувала з половецьким степом, а й через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської України, була ще Галицька Україна, Волинська Україна, Чернігівська Україна, Київська Україна та інші України – самостійні князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатіївський літопис повідомляє: князь Ростислав прибув «до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 році князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну». Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів: «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя України..., а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя України на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександрівський літопис під 1563 р.).

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраїна* «порубіжна територія племені», утворене від *окраї* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина*. Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* – це вся відділена частина території племені (згодом – уся територія князівства), *окраїна* – лише погранична територія племені (згодом – погранична територія князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською україною*, а землі, підкорені Польщею (Галицьке і

частина Волинського князівства) – *польською україною*.

З появою козацтва наддніпрянські землі, де збиралися козаки, дістали назву *козацьких україн*, що відображено і в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По козацьких країнах Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає».

Протягом XV–XVI ст. у слові *україна* відбувався процес зміни наголошування: в лексемах на *-ина* (*-іна*, *-їна*) цей суфікс почав перетягувати наголос на себе (пор. *батько* – *батьківщина* – *батьківщина*, *горох* – *горошина* – *горошина*, *хуртовина* – *хуртовина*; так само **Україна** – **Україна**). Цей процес, який не завершився й досі, спричинився до паралельного вживання обох акцентологічних варіантів – *Україна* й *Україна* протягом кількох століть. Пор., наприклад, у Т. Шевченка: «Свою Україну любіть»; «...а я Тільки вмю плакати, тільки сльози за Україну...»; «В Україну ідіть, діти, В нашу Україну»; «Це той Перший, що розпинав Нашу Україну» та ін. У сучасній українській літературній мові міцно закріпилася форма з новішим наголосом – **Україна**.

На час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654), як відзначає В. Скляренко, **Україною** називалися не тільки запорізькі, а вже всі наддніпрянські землі. Очевидно, від цього часу під **Україною** стали розуміти цілу країну. Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободская Украина»). Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва **Україна** поширилася й на західний регіон і стала спільною для всієї етнічної території українців.

Зміна національного етноніма *русин*, *руський* (від *Русь*) на *українець* (від *Україна*) була історично необхідна. Перехід до нового етноніма став своєрідною протидією агресивній політиці царизму, який ставив собі за мету денационалізувати українців і розчинити їх в «общерусском море». В умовах, коли Московська імперія з експансіоністських мотивів присвоїла собі історичну назву України – *Русь*, а для панівного

етносу запровадила трохи підправлений від слова *руський* етнонім *русский* і поширила його й на мешканців історичної Русі – України, перехід від самоназви *русин*, *руський* до етноніма *українець* завдав істотного удару по імперській ідеї московського самодержавства «єдиного руского народу от Камчатки до Карпат». Це мало величезне значення для утвердження національної ідентичності всього українського народу. Спочатку суто географічна назва *Україна* поступово перетворилася в національну ідею, яка об'єднала в одне ціле такі історичні й географічно не схожі між собою регіони, як Полісся, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас, Наддніпрянщина, Причорномор'я і – Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття та Закарпаття.

Присвоївши собі давню назву нашого народу, імперська Москва тим самим сподівалася загальмувати, а потім і знищити наше прагнення до самобутності [8, с. 117].

Отже, для нас дуже важливим є той факт, що, незалежно від свого походження, слово *Україна* позначало Козацьку державу, створену Богданом Хмельницьким. Звичайно, ніякою «окраїною» Російської імперії вона не була і весь час претендувала на повну державну самостійність. Саме через це вживання слова *Україна* в царській Росії було заборонено. І лише тоді, коли царським чиновникам стало ясно, що це слово не можна знищити і стерти його з пам'яті українців, було вирішено його дискредитувати. Російські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю *Україна* як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст.

З історією виникнення назви *Україна* тісно пов'язане правило вживання прийменників **на** і **в** при позначенні місця або простору. Як правильно сказати: живу **на** Україні чи **в** Україні? Приїхали **на** Україну чи **в** Україну?

Прийменник **в** (**у**) у просторовому значенні вживається тоді, коли йдеться про щось ціле, докладно окреслене, компактне, центральне (наприклад, про країни, міста, населені пункти): **в** Англії, **у** Франції, **в** Угорщині, **у** Росії, **у** Польщі, **у** Литві; **у** Львові, **у** Ніжині, **в** Овручі, **у** селі. У цих випадках нікому не спадає на думку сказати: **на** Англії,

на Франції, **на** Угорщині, **на** Росії, **на** Львові, **на** Овручі і т. д. Коли ж ідеться про складову частину країни, про якусь її етнографічну територію, про частину міста, віддалені від центру околиці, тоді вживається прийменник **на**: **на** Волині, **на** Поліссі, **на** Донбасі, **на** Запоріжжі, **на** Полтавщині, **на** Подолі, **на** Засуллі, **на** хуторі, **на** селі (тобто «не в місті»). Щоправда, у деяких випадках і частини країни, частини міста тощо з огляду на особливі історичні умови могли виступати своєрідними політичними, культурними або адміністративними центрами чи осередками суспільного життя, тому стосовно них також узвичаїлося вживання прийменника **в** (**у**): **у** Квебеку, **у** Галичині, **у** Дарниці, **у** Святошині, але таких випадків порівняно небагато.

Оскільки *українами* спочатку називалися окремі удільні князівства, що відокремилися від цілої держави, а потім і Україна як уся східна частина етнічної території українців перебувала у складі Росії, при просторових визначеннях щодо України здавна закріпився прийменник **на**. Проте і в народних піснях, і в літературній мові обидва прийменники **на** і **в** часто вживалися паралельно: **на** Україні і **в** Україні з переважанням тієї або іншої конструкції в окремих письменників або в окремих літературних жанрах і стилях.

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необґрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником **на**. Отже, єдино правильна форма – **в** Україні. Але виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто.

Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на північно-східну периферію

Розглядаючи мовні проблеми в Київській Русі, слід чітко розрізняти два рівні функціонування мови в давньоруському суспільстві – *діалектний* і *літературний*.

У Київській Русі існували дві форми усної мови (усне народне діалектне мовлення та усно-літературні *койне*, тобто «спільні діалекти» для багатьох верств населення) і дві писемно-літературні мови – *давньокиївська* (давньоруська) і *церковнослов'янська*.

Найпоширенішою формою функціонування мови в епоху Київської Русі було *усне народне мовлення*, яке реалізовувалося в численних діалектних варіантах. Сільське діалектне мовлення в більшості регіонів відзначалося лінгвістичною чистотою й еволюційною наступністю, що зумовлювалося різким протиставленням у той час села і міста. На відміну від міст з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, панівною християнською ідеологією та культурою, село зберігало споконвічну народну культуру, мову й тисячолітні язичницькі традиції. Але сільське народне мовлення ніколи не було однорідним навіть на ранній (протоукраїнській) території, а тим більше – на всій території Київської Русі. Хоч, наприклад, волинянин і наддніпрянець чи прикарпатець і переяславець цілком могли порозумітися між собою, їхнє мовлення помітно відрізнялося і фонетикою, й окремими словами, і деякими мовними зворотами.

Ще більша мовна різниця була помітна між віддаленішими територіями – наприклад, між мовою селян Київщини і Полоччини та Смоленщини або Псковщини і Новгородщини. Саме в мові тогочасних селян у різних діалектних ареалах формувалися і розвивалися ті фонетичні й граматичні риси, які стали як спільним надбанням, так і розрізнявальними особливостями української, російської та білоруської мов.

Про стан і особливості давньоруського мовлення жодних прямих свідчень ми не маємо, бо магнітофонів тоді ще не було і живої народної говірки ніхто не міг зафіксувати. Ніхто не здогадався й детально описати особливості тогочасної народної мови. Про це можна міркувати лише на основі *писемних пам'яток*, але при встановленні часу появи окремих діалектних рис за стародавніми писемними текстами треба бути дуже обережним і ставитися до них критично. Адже до нас дійшли писемні пам'ятки, починаючи з другої половини XI ст., тобто майже через століття після прийняття християнства (ні з X, ні з першої половини XI ст. ніяких писемних джерел ми не маємо, хоч вони напевне були, але загинули в часи лихоліття). Крім того, час фіксації в писемних текстах певного діалектного явища можна було б вважати й часом його виникнен-

ня в живому народному мовленні лише в тому разі, якби давньокиївські книжники мали своїм завданням стежити за появою нових рис та особливостей у народних діалектах й обов'язково використовувати їх у писемній мові. Насправді ж усе було навпаки: книжники *свідомо уникали* будь-яких простомовних народних рис, бо керувалися офіційною настановою про те, що живе народне мовлення не слід допускати у священні книги – це вважалося блюзнірством.

Розрив між літературною і народно-діалектною мовами в епоху Середньовіччя був дуже істотним, і про це слід постійно пам'ятати. Тому не можна, наприклад, цитувати уривок з «Повісті минулих літ» або зі «Слова о полку Ігоревім», написаних тодішньою літературною мовою з багатьма церковнослов'янськими рисами, і на тій підставі, що вона не схожа на сучасну українську мову, робити висновок, нібито ніякої української мови в той час ще не було. Але ж вона існувала в усному, народнорозмовному варіанті.

При фронтальному обстеженні церковнослов'янських пам'яток другої половини XI ст. і пізніших, таких як Остромирове Євангеліє 1056–1057 років, Збірники Святослава 1073 і 1076 років, Архангельське Євангеліє 1072 року та інших книг київського походження, створених церковнослов'янською мовою, знаходимо серед церковнослов'янської мовної стихії десятки й сотні прикладів відбиття мовних рис, характерних для живої української мови. Це – специфічний гортанний звук *h* замість вибухового *g*, специфічно український голосний звук *u*, що виник унаслідок злиття давніх *ы*, *і*, взаємно наближені ненаголошені голосні *e*^н та *u*^е, голосний *i* на місці давнього **ѣ** («ятя»), чимало притаманних українській мові морфологічних особливостей, місцеві слова, такі як *багáтьє*, *багно́*, *гай*, *глі́чик*, *грéбля*, *жадáти*, *жі́то*, *зоря*, *кожу́х*, *крини́ця*, *ла́зня*, *оболо́нь*, *полони́на*, *тулі́тися*, *ховáтися*, *яр* та чимало інших.

Ще більше живомовних українських рис засвідчують давньокиївські пам'ятки світських жанрів. Наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» (кінець XII ст.) відбито повноголосся (*ворота*, *голова*, *голось*, *полонені*, *хороброє*), закінчення *-ові*, *-еві* (*-єві*) в давальному відмінку іменників чоловічого роду (*Дунаєві*, *Ігореві*, *Ро-*

манові, королеві), кличний відмінок іменників (*Бояне, дружино, княже, Всеволоде, господине*), форми дієслів теперішнього часу з м'якими закінченнями *-ть* (*велить, плачуть, ржуть*) і багато інших.

Місцеві діалектні риси виникали і в інших регіонах Київської Русі – на Полоччині й Смоленщині, на Новгородщині й Псковщині. Наприклад, новгородські писемні пам'ятки ще з кінця X ст. відбивають так зване «цокання» і «чокання», тобто змішування у вимові м'яких приголосних *ц* і *ч*, а в псковських пам'ятках з XII ст. відображено нерозрізнення приголосних *з* – *ж*, *с* – *ш*.

Отже, всі відзначені діалектні риси на українській та інших територіях у другій половині XI–XII ст. були для мовлення тодішніх книжників настільки звичними, що мимоволі, всупереч усім настановам дотримуватися традицій, усе ж таки проникали в писемність, і писарі їх навіть не помічали. Переписуючи книжку, вони подумки проговорювали текст своєю рідною говіркою, через що робили помилки, і чимало діалектних рис потрапляло до тодішніх книг. Виникали ж такі риси набагато раніше, задовго до утворення Київської Русі й міфічної давньоруської народності. На думку відомого історика російської мови М. Д. Русинова, між часом виникнення діалектної риси і її першою фіксацією минуло щонайменше століття, а в деяких випадках – і декілька століть.

Ми відзначили велику кількість українських діалектних особливостей, які в X–XI ст., без сумніву, вже існували. Проте вони ще не створювали сучасної української мовної системи. Їй бракувало цілої низки фонетичних рис, що були наслідком *занепаду зредукованих* (тобто дуже коротких) голосних *о* та *е*, які на письмі позначалися відповідно через **ѣ** та **ь**.

Протягом XI–XIII ст. зредуковані голосні занепали в усіх східнослов'янських діалектах. У ранньоукраїнських говорах цей процес відбувся найраніше (в XI – першій половині XII ст.) і спричинився до появи нових фонетичних особливостей української мови. Так, унаслідок занепаду зредукованих **ѣ** та **ь** в українській мові голосні *о*, *е* в нових закритих складах перейшли в *і* (*во-ль віл, ко-нь кінь, но-чь ніч*), замість давніх сполучень *-ръ-*, *-рѣ-*, *-лѣ-* з'явилися сполучення *-ри-*,

-ли- (*крѣвавыи кривѣвий, грѣмѣтии гриміти, глѣтати глитати*; приголосний *л* у певних позиціях перейшов у короткий звук *ў* (*вуўна, вуўк, пуўний, тоўстій, моўчати*), які на письмі передаються як *вѣвна, вѣвк, пѣвний, товстій, мовчати*); відбулося пом'якшення суфікса *-ский* у *-ський*, подовження приголосних у словах типу *сбожие* → *сбожье* → *збіжжя*, *зеліе* → *зелѣе* → *зілля*, *житіе* → *житѣе* → *життя*, *судія* → *судья* → *суддя*, *ночію* → *ночью* → *нічю* і т. ін.

Таким чином, рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати *часом завершення формування української мови* і початком нового етапу її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті вже набула в основному всіх притаманних їй мовних рис. Такий висновок збігається і з поглядами українських мовознавців XIX – першої половини XX ст. на час виникнення української мови. Наприклад, П. Житецький ще в 1876 році дійшов висновку, що система голосних звуків української мови визначилася вже у XII–XIII ст. На думку О. Потебні, українська мова за часів Київської Русі вже існувала. Всесвітньовідомий учений академік А. Кримський, дослідивши величезний фактичний матеріал, категорично твердив, що жива українська мова XI ст. «стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена» [18, с. 107].

Крім народного усного діалектного мовлення, у містах Київської Русі існували так звані *усно-літературні койне* наддіалектного типу. Вони утворювалися в процесі взаємин різних верств населення і представників різних етноплемінних груп, формувалися на основі якогось конкретного діалекту або вбирали в себе й мовні елементи інших діалектів, а також різноманітну термінологічну лексику, професіоналізми, жаргонізми тощо. Койне використовували, зокрема, купці, дружинники, князівські адміністратори, ремісники. У кожному місті ці койне мали свої особливості, тому їх не можна сприймати як спільний давньоруський мовний стандарт і називати його давньоруською мовою.

Для всієї території Київської Русі спільними були дві літературні мови – церковнослов'янська і давньокиївська (її традиційно називають також давньоруською).

Церковнослов'янська мова за походженням – старослов'янська (інша назва – староболгарська, бо вона виникла на основі одного з македонських діалектів староболгарської мови). Ця мова прийшла до нас разом із священними книгами після прийняття християнства і стала мовою православної церкви, освіти і культури. На східнослов'янському ґрунті ця мова зазнала впливу місцевих народних говорів і стала помітно відрізнятися від староболгарської мови. У науці вона дістала назву «церковнослов'янська мова». Однак, незважаючи на значні місцеві впливи, церковнослов'янська мова не змінила своєї суті. Вона залишилася спільною мовою всіх православних (а пізніше також і греко-католиків) як на Русі, так і в інших слов'янських християнсько-православних країнах. Для східних слов'ян вона була хоч і зрозуміла, проте все ж таки не рідна.

Усі державні й світські культурні функції на всій території Київської Русі виконувала *давньокиївська (давньоруська)* писемно-літературна мова. Вона виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики і дружинного епосу за зразками й мовними моделями старослов'янської мови. Маючи розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній), давньокиївська писемно-літературна мова функціонувала паралельно з церковнослов'янською мовою (деякі вчені вважають ці мови лише двома жанрами тієї самої літературної мови). Це – мова збірника законів «Руська правда», літопису «Повість минулих літ», а також «Слова о полку Ігоревім», «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Данила Заточника» та ін. У різних регіонах Русі ця писемно-літературна мова поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями і згодом стала основою формування української, білоруської і частково російської писемно-літературних мов давнього періоду. Проникнення ж місцевих народно-розмовних елементів у церковнослов'янську мову спричинилося до виникнення *української, білоруської та російської редакцій* церковнослов'янської мови. Таким чином, церковнослов'янська мова по суті стала сукупністю багатьох (східнослов'янських, сербської, болгарської) її редакцій.

Проте слід сказати, що спільність і церковнослов'янської, і давньокиївської (давньоруської) мов для всієї території Київської Русі від самого початку була дуже відносною. Правильніше було б говорити про *спільність не самої мови, а лише писемних текстів*. Церковнослов'янські й давньоруські тексти були вже з найдавнішого часу лише своєрідними графічними формулами, які читали в різних регіонах по-різному, вимовляючи слова «на свій лад». Той самий текст, прочитаний з книжки, скажімо, у Києві, Полоцьку й Суздалі, звучав як різні мови. Але «законодавцями моди» в книжній вимові, звичайно ж, були столичні (тобто київські) книжники. Зокрема, вони вимовляли **g** як *h*, **ѣ** («ять») як *i*; **и**, **і** як *u*; приголосні перед голосними *u*, *e* вимовлялися твердо і т. ін.

Київська вимова писемних текстів з типовою для неї українською фонетикою впливала на вимову книжників і в інших регіонах. Особливо поширилася ця вимова у другому за значенням культурному центрі держави – у Новгороді й усій Новгородській землі – найдемократичнішій і найосвіченішій з-поміж далеких північно-східних провінцій Київської імперії. Завдяки широкій грамотності населення Новгородської республіки київська книжна вимова як орфоепічний еталон проникла в усі сфери життя й усі верстви суспільства не тільки в містах, але і в селах настільки глибоко, що стала органічною частиною повсякденного народного мовлення, вплинула на формування новгородських діалектів і збереглася аж до нашого часу. Така специфічна фонетична риса сучасного північного наріччя російської мови, як вимова голосного звука *i* на місці колишнього **ѣ** («ять»), тобто вимова *звірі, терпініє, іміті, нарікаті, в Рімі, тобі, Мікіті* замість *звєрі, терпеніє, іметі, нарекаті, в Ріме, тебе, Мікіте* існувала в новгородських говірках, починаючи з кінця X ст., про що свідчить спорадична заміна **ѣ** літерою **и** (= *i*) у найдавніших пам'ятках новгородської писемності X–XIII ст. Ще й нині в північних та в західній частині середньоросійських говірок вимовляють *на столі, на коні, к землі, ріка, білої, всі, мні, тебе, собі* тощо.

Під впливом київської орфоєпії на всій території Київської Русі поширилася літературна вимова гортанного звука *h* замість

церковнослов'янського, псковсько-новгородського, володимиро-суздальського і московського вибухового *g*. Ще наприкінці XVIII ст. вимова у світському стилі *h* замість *g* в обох російських столицях вважалася правилом доброго тону. Але вже з кінця XVII ст. коли в 1686 році Київська митрополія була незаконно й насильно приєднана до Московського патріархату², поступово почалася боротьба проти української вимови текстів у церквах під час богослужінь. Священикам наказували вимовляти церковнослов'янські тексти поросійському, тобто *г* як [g], *ѣ* як [je], а не [i]; *и* як [i], а не [ы]; *є* як [je], а не [e], пом'якшувати приголосні перед голосними *e*, *и* й навіть «акати» («Памілуй мя, Боже, па великай міласті тваеї...»), хоч церковнослов'янська мова акання ніколи не знала!), «дабы никакой розни и особливо наречия не было».

Шалений наступ на все українське посилювався за царювання Петра I. У 1720 р. він видав указ, щоб усі книги з українських друкарень «исправления ради и согласия с великороссийскими» надсилали до Синодальної контори, а для нагляду над друкарнями призначали цензорів, які мали стежити за тим, чи виконуються настанови цього указу. Однак російській світській і церковній владі ще довго довелося змагатися з українським впливом на церковнослов'янську мову.

Протягом XVIII ст. вимова церковнослов'янських текстів була, нарешті, зрусифікована не тільки в Росії, але і в Україні. Така вимова на російський лад в українських церквах, що визнають зверхність Московського патріархату, триває й нині. Лише в деяких словах (наприклад, *Господь*, *господин*, *Галилея*, *Голгофа* та ін.) вимова українського задньоязикового *h* замість російського *g* залишилася в усіх православних церквах України, Росії і Білорусі.

Значною своєрідністю відзначалося становлення *російської мови*, що було зумовлене особливостями формування російського етносу.

У другій половині XII – першій половині XIII ст. на території сучасної Європейської Росії сформувалися дві групи діалектів: новгородський, псковський та ростово-суздальський, з одного боку, і менш виразний (з багатьма локальними відмінностями) діалект Верхньої і Серед-

ньої Оки та межиріччя Оки і Сейму, з другого боку.

Північна діалектна група мала такі найхарактерніші особливості:

а) окання (тобто відсутність акання);
 б) проривна вимова задньоязикового *g*;
 в) цокання і чокання (нерозрізнення приголосних *ц* і *ч* у північно-західній частині північноросійського діалекту) під впливом сусідніх прибалтійсько-фінських мов, яке, на думку дослідників, виникло в VII ст. н. е.: *боцка* «бочка», *мец* «меч», *нацальник* «начальник», *ноць* «ночь», *цетыри* «четыре», *муццти* «мучити», *хоцү* «хочу»; *жречь* «жрец», *пятничя* «пятница», *младенча* «младенца», *отьча* «отца», *в руче* «в руце», *двачатъ* «двадцать» і т. ін.;

г) зближення у вимові приголосних *з – ж*, *с – ш*, яке почалося, найвірогідніше, ще в VI–VII ст.: *вразда* «вражда», *друзіна* «дружина», *гресньи* «грешный», *васими* «вашими»; *гвѣжди* «гвозди», *Герашим* «Герасим», *жерно* «зерно», *помажати* «помазати», *осталошь* «осталось», *ожерче* «озерце» і т. ін.;

г) наявність сполучень *гл*, *кл* на місці давніх *dl*, *tl*: *мыгло* (< *mydlo*) «мыло», діал. *клещ* «лящ» (< *tleš*) та ін.;

д) тверде закінчення *-т* у 3-й особі дієслів: *носит*, *пішет*, *знает*, *носят*, *пішут*, *знают*; чимало специфічних лише для цих говорів слів тощо.

Південний діалект відзначався:

а) аканням;

б) фрикативною вимовою задньоязикового *g*;

в) формами займенників у родовому і знахідному відмінках *мене*, *тебе*, *себе* (а не *меня*, *тебя*, *себя*), м'яким закінченням *-ть* у 3-й особі дієслів: *носить*, *пішетъ*, *знаеть*, *носятъ*, *пішутъ*, *знаютъ*;

г) відсутність цокання і шепелявої вимови свистячих приголосних *з*, *с* та ін., а також місцевою лексикою.

У ході піднесення Московського князівства, яке з другої чверті XIV і до першої чверті XVI ст. зуміло об'єднати в єдиній державі всі північноросійські і північно-східну половину південноросійських князівств, провідну роль став відігравати ростово-суздальський діалект, до складу якого входив і московський говір.

З XIV ст. на стику північних і південних російських діалектів почали формуватися «перехідні» середньоросійські говори, які

поєднали у своїй структурі південні риси (акання, відсутність цокання) з північними (вибухова вимова задньоязикового *g*, твердий звук *t* у 3-й особі дієслів та ін.). Разом з тим на всій території розселення російської народності (і тільки в її межах!) з XIII ст. виникають нові мовні риси, не властиві українцям і білорусам. У галузі фонетики такими новотворами стали: зміна так званих слабких зредукованих *ъ, ь* у сполученнях з плавними *р, л* (типу *кръвавыи, глытати, гръмѣти*) в *о, е* (рос. *крово́вый, глотать, греметь, але укр. кривавий, глота́ти, гриміти*, білор. *кывавы, глытаць, грымець*), розвиток зредукованих *і, ў (ы)* в *е, о* (у так званій сильній позиції): *šija ше́я, liji лей, тўји мой, гўји ро́й, толодўжь молодой*; у галузі морфології відбулася втрата кличного відмінка, повсюдна заміна *з, ц, с* задньоязиковими *г, к, х* у відмінкових формах (*на ногэ, в руке*); з'явилися нові загальноросійські слова (*крестьянин, деньга, пашня, деревня* та ін.).

З розвитком середньоросійських говірок ростово-суздальський діалект поступово втрачає своє значення, а *провідну роль починає відігравати говір Москви*. У північноросійському за походженням московському говорі, який в основному зберіг північноросійські риси в галузі приголосних (у консонантизмі), з'являються південноросійські риси (зокрема, акання) у вокалізмі. Московське просторіччя поступово стає середньоросійським за своїм характером і загальноросійським за своєю функцією. Це просторіччя справило істотний вплив на розвиток загальнонародної мови в період утворення російської нації (в XVII ст.).

На особливості загальнонародної російської мови помітний відбиток наклав збіг своєрідних історичних умов, коли формування російської народності та її мови відбувалося синхронно зі становленням російської централізованої держави. Крім цього, процес «збирання» російських земель навколо Москви поєднувався з прагненням московських правителів об'єднати всі православні народи в одну імперію. Після завоювання турками Константинополя (1453) і падіння Візантії у Москві виникла ідея переходу центру православ'я до Москви («Москва – третій Рим»), для здійснення якої докладали всіх зусиль як церковні діячі, так і світська влада. Через

це православна церква в Московщині з самого початку займала дуже міцні позиції, а церковнослов'янська мова відіграла там значно більшу роль, ніж в Україні та Білорусі. Ця мова була по суті *єдиною літературною мовою* в молодій Московській державі (хоч і з певними зв'язками з живим народним мовленням, зокрема, у діловому стилі). Церковнослов'янські елементи через органи державного управління й церкву широко проникають навіть у московське просторіччя.

На основі московського просторіччя і ділової писемної мови, щедро збагаченої церковнослов'янськими елементами, що набули загальнонародного характеру (наприклад, слова з неповноголосними сполученнями типу *время, сладкий, жд* замість російського *ж* типу *невѣжда, вражда, прежде, зщ* замість *ч* типу *освещать, вращать* і т. ін.), на середину XVIII ст. в Росії розвивається *єдиний усно-розмовний різновид літературної мови*, який, поширюючись, усе помітніше проникає і в писемність, а також витісняє діалекти і поступово стає єдиним засобом усного спілкування.

У писемній літературній мові Московської держави спочатку продовжувалися традиції Київської Русі. Однак поступово зростає розходження літературної мови з розмовною, яка з часом зазнавала значних змін. Інтенсивний розвиток суспільно-політичного, економічного і культурного життя Московщини вимагав оновлення літературної мови, зближення її з усним мовленням. Але це протиріччя було розв'язане на наступному етапі історії російської літературної мови – у період формування російської нації, коли в літературній мові все дужче починає виявлятися тенденція до внутрішньої єдності й відбувається зростаюче зближення літературної мови з народно-розмовною.

У російській літературній мові кінця XVII – першої половини XVIII ст. переплелися і взаємодіяли архаїчно-книжні, народнорозмовні, «ділові» («приказные») елементи, а також досить численні західно-європейські лексичні запозичення. Це була хоч і виразна й багата, проте строка-та й нестійка мова, яка потребувала упорядкування й стабілізації. Такі спроби робили А. Кантемир, В. Тредіаковський, М. Ломоносов, Д. Фонвізін, О. Радищев, М. Карамзін, О. Грибоєдов та ін. Проте

єдині загальнонаціональні норми російської літературної мови були вироблені лише у творчості О. Пушкіна, який став основоположником нової російської літературної мови.

Примітки

¹ У зв'язку із цим порівняймо в українських народних піснях: «Дівчинонько мила, що будеш робити в Україні далекій?»; «Ой горе, горе калині при долині Та так сироті на чужій Україні» і т. ін. Порівняймо також засвідчені в літописах та словниках: «Україна за Окою», Україна «порубіжні землі Пскова», Угорська Україна, Україна Ханская, Україна Терская «південне узбережжя Кольського півострова», Тульская Україна та ін.

² Після хрещення України-Русі в 988 році українська церква протягом 698 років існувала в канонічній єдності з Константинополем незалежно від Московського патріархату, який виник набагато пізніше. Московська церква проголосила себе автокефальною (тобто не залежною ні від Києва, ні від Константинополя) й обрала собі митрополита в 1448 році. Проте цю акцію не визнали ні Вселенський патріарх, ні найвищі ієрархи інших православних церков, і протягом 141 року Російська православна церква вважалася не канонічною (незаконною). Її канонічність було визнано й обрано першого патріарха цієї церкви за участю Константинопольського патріарха лише в 1589 році. Після приєднання України до Росії в 1654 році й особливо після Андрусівського перемир'я з Польщею 1667 року, за яким Росія одержала більшу частину Правобережної України, московські царі та патріархи прагнули ліквідувати й церковну незалежність України. Особливо на цьому наполягав патріарх (з 1674 року) Яким (Савелов). Разом з московським царем він декілька разів звертався до Константинопольського патріарха, просячи його уступити Москві Українську церкву, але згоди на це не діставав. Тоді Москва за допомогою українського гетьмана І. Самойловича, долаючи рішучий опір українського духовництва, протягом 1684–1686 років самочинно приєднала Українську церкву до Московського патріархату. Але треба було все ж таки мати формальну згоду Константинопольського патріарха. Для цього навесні 1686 року патріарх Яким послав до Константинополя досвідченого дяка Нікіту Алексеєва, який привіз патріархові Діонісію грамоти з проханням віддати Москві Київську митрополію з усіма її єпархіями і щедрі подарунки. Однак Царгородський патріарх вважав таку злуку незаконною і спочатку прохання Московського патріарха

знову відхилив. Тоді спритний Нікіта Алексеєв вирішив звернутися безпосередньо до турецької влади, від якої був залежний Константинопольський патріарх. Коли недавно обраний патріарх Діонісій приїхав до м. Адрианополя, щоб нову його посаду затвердив Великий візир Османської імперії, там уже був московський посланець і встиг домовитись із турецьким володарем. Великий візир, будучи непоганим політиком, хотів зберегти добрі стосунки з Москвою і нейтралізувати Росію у війні Туреччини з Польщею, Австрією та Венецією, а тому наказав патріархові Діонісію задовольнити прохання Москви. Лише після цього у травні 1686 року Діонісій видав грамоту про передачу Української церкви під юрисдикцію Московського патріархату, взявши за це від московського посла доброго хабара – 200 золотих червінців і 120 чорнолискухих соболів. Однак невдовзі через цей неканонічний вчинок Діонісій був позбавлений патріаршого престолу, але церковну автономію Україні так і не повернули [детальніше див.: 9, с. 376–378; 10, с. 157–194].

Література

1. Агеева Р. Страны и народы: Происхождение названий. – М., 1990.
2. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К. : Дніпро, 1993.
3. Ковалев Г. Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. – Воронеж, 1991.
4. Костомаров Н. И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею? // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1928. – Т. 27.
5. Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк, 1953.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
7. Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1989.
8. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Л., 1998.
9. Никольский Н. Патриаршество в России // Энциклопедический словарь о-ва «Бр.А. и И. Гранат и КО». – М., [1915]. – Изд. 7. – Т. 31.
10. Огієнко І. І. Українська церква. – К., 1993.
11. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. – С.Пб., 1862.
12. Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963.
13. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982.
14. Скляренко В. Г. Походження назви Україна // Мовознавство. – 2006. – № 5.

15. Тищенко К. Правда про походження української мови // Український тиждень. – 2012. – № 39 (256).

16. Третьяков П. Н. О древнейших русах и их земле // Славяне и Русь. – М., 1968.

17. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна»? – Л., 1907.

18. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – К., 1924.

SUMMARY

The ethnonym *rus* (*hrus*) is first mentioned in the Syrian chronicle of the VIth century BC as for the inhabitants in the Northern Prychornomorya. In Serechnya Naddnipyrianshchyna this ethnonym had also the parallel form *ros*, reflected till nowadays in the toponymy of this region. In all probability *rosy* (*rusy*) in the middle of the Ist millenary BC belonged to Iran-speaking sarmat-allan tribes. The terms with the roots *ros* and *rus* had been used in parallels, that was assured in the ancient historical documents. For the creation of the Old Russian state (evidently during the VIIIth – IXth centuries) the name *Rus* was widespread over the whole Serechnya Naddnipyrianshchyna, exactly on Kyivshchyna, Chernihivshchyna and Pereyaslavshchyna, which created the core of Kyiv Rus. Some time later the whole Kyiv Empire was considered as *Rus*.

The ethnic definition *ruskyi* in the notion Ukrainian has been continually preserved for centuries. The Ukrainians in the Great Lithuanian Principality called themselves *Rusyny*. The sources of that time assure convincingly that the inhabitants of Ukraine and Bilorus separated themselves distinctly from Moskovyty. The whole Western Europe has been using the name *Rus* for many years to denote Ukraine. This denomination turned out to be particularly durable in the Western region of Ukraine. The own names *Rusyn*, *Rusyny* used by the Ukrainians of Prykarpattya and Zakarpattya is connected with the ethnonyms *Rus*, *Ruskyi*. This name is kept by the indigenous Ukrainian population of Slovakia, Poland, Yugoslavia, Rumania unlike the emigrants – Ukrainians.

Because of the lack of the Ukrainian statehood after the disintegration of Kyiv *Rus* and the decline of Halician-Volynian Principality the term *Rus* was appropriated by our North-Eastern neighbours – the Russians in the XIVth – XVth centuries, that was caused with the great-power ambitions of Moscow tsars. In time the terms *Russia*, *Malorosiya*, *Velykorosiya* were spread and derivative words formed and firstly were used only in the church chancery of Constantinople.

The name of our state Ukraine appeared in the last quarter of the XIIth century (in Ipatiy list of the Primary Chronicle (by the monk Nestor)). We consider the version, which connects the name Ukraine with the words *krai* (side), *kraina* (country) as the best card. After the liberation wars of Bohdan Khmelnytskyi Ukraine was called the Cossack state, pretending to the whole state independence. The transition to a new ethnonym *ukrainets* (Ukrainian) had a great importance for the consolidation of the national identity of the whole Ukrainian nation. The only geographical name Ukraine had gradually turned into the national idea, which caused the prohibition of the usage of the word Ukraine in tsar's Russia.

The late XIth – the early XIIth centuries may be admitted conditionally as the time of the completion of the forming of Ukrainian language and the beginning of the new stage of its history, when it has gained mainly all immanent language features in folk colloquial version. *Old Kyivan* (*Old Russian*) written literary language carried out all state and secular functions. It has arisen on the base of the local language traditions of folklore, social and political practice and armed force epos according to the samples and language models of the Old Slavic Language. In the conditions of constant war with the cultural originality of the Ukrainian culture in the XVIIIth century the pronunciation of Church Slavonic texts was at last russianized not only in Russia, but also in Ukraine. The pronunciation to the Russian manner in Ukrainian churches, which recognize the supremacy of Moscow patriarchate is still used.

Keywords: the ethnonyms of Ukrainian people, *rusyn*, Ukrainian, the historical development of the language.